

Saksamaa kukk läks üle poodava silla

Pilguheit eesti keele esimestesse grammatikatesse ja sõnastikesse

Argo Mund

Tartu ülikooli üliõpilane

Traditsioon koostada eesti keele grammatikaid on üle 350 aasta vana. Korrapäratu kirjaviisi ajajärgul¹ ilmus kolm grammatikat:

- Heinrich Stahli „Anführung zu der Ehstnischen Sprach” („Juhatus eesti keele juurde”) 1637;
- Johannes Gutsclaffi „Observationes Grammaticae circa Linguam Esthonicam” („Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”) 1648;
- Heinrich Gösekeni „Manuductio ad Linguam Oesthonicam” („Juhatus eesti keele juurde”) 1660.

Nende raamatute autorid olid Saksamaal hariduse saanud usutegelased. Kirjutama oli neid ajendanud mitu põhjust: enne piibli eestikeelse tõlke tegemist oli keele kohta tarvis ülevaadet; samuti vajasisid kaaspastorid, kes oskasid kohalikku keelt sageli kasinalt, keeleõpikut ning käsiraamatut jutluste pidamisel ja igapäevases suhtlemises. Grammatikate tegijad võisid näha võimalust tõusta pärast teose kirjutamist karjääriredelil. Heinrich Göseken andis isegi selle nimel, et trükkal tema raamatu avaldaks, lubadusi, mida ta teose ilmumise järel täita ei suutnud, ja sattus seetõttu aastateks kohtukulli küüsi.

Tollase tava järgi põhines uue keele kirjeldus mõne rohkem uuritud keele käsitleusel, st tundmatut seletati tuntu kaudu. Ülal loetletud pastorid toetusid eesti keele süsteemi kirjeldades saksa ja/või ladina keelele. Oma keeletööde kirjutamisel lähtusid nad kahest tuummõisest: sõna ja tähendus. Need tingisid eesti keele reeglite esitamise teist-

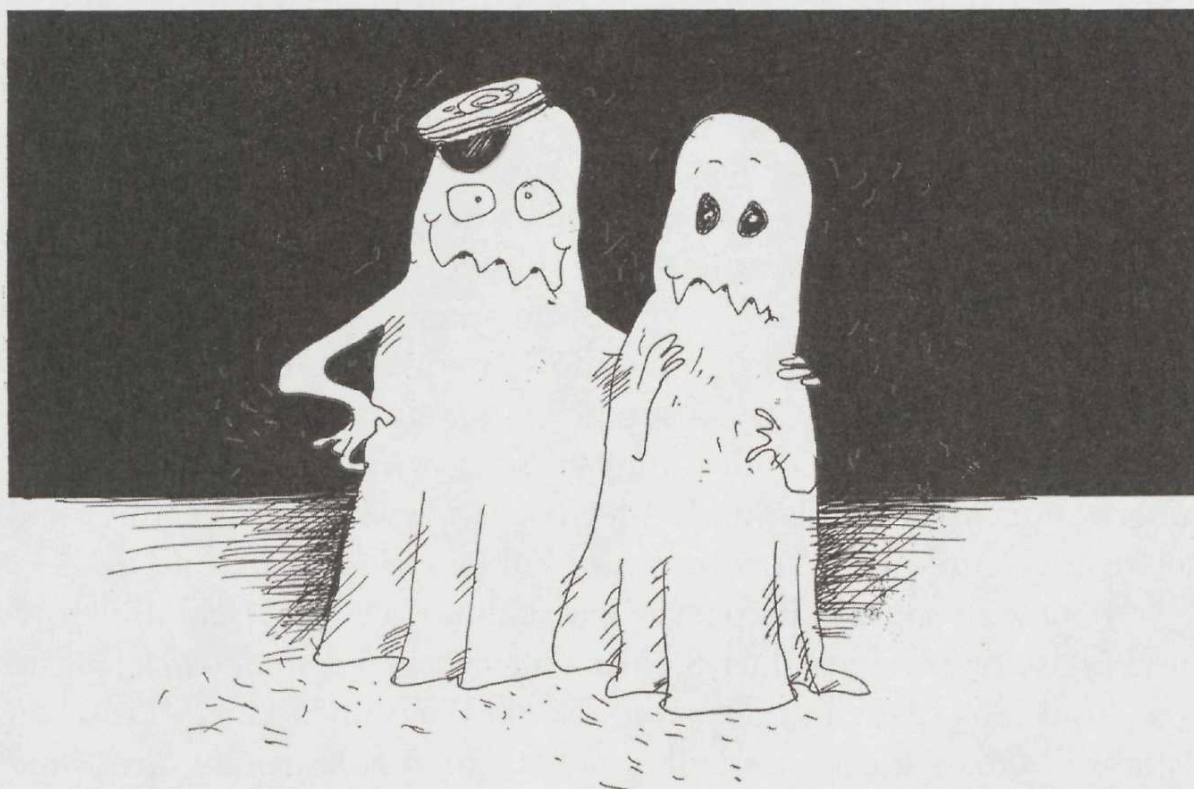
¹ Korrapäratu kirjaviisi ajajärgu kohta vt lähemalt V.-L. Kingisepa artiklist, mis ilmus ajakirja eelmises numbris (Oma Keel 2001, nr 1, lk 9-10).

sugusel viisil kui tänapäeva grammatikates (lähemalt loe J. Gutslaffi grammatika tõlke järelsõnast).

Alati pole XVII sajandi grammatikate tegijad osanud nähtusi õigesti seletada. Hea näite võib tuua Gösekeni kohta, kes ei saanud aru astmevahelduse põhjusest: ta arvas, et eestlased vihkavad kaashäälikuid ja armastavad täishäälikuid, seetõttu mõnes vormis kaashäälikud puuduvadki! Niisugustele seletustele vaatamata peame meeles pidama, et need kolm grammatikakäsitlust on esimesed sammud eesti keele uurimisel ning iga algus on teadupärast raske.

Grammatikakäsitluse lõppu on nii H. Stahl, J. Gutsloff kui ka H. Göseken paigutanud saksa-eesti sõnastiku. Neist kõige mahukam asub Heinrich Gösekeni raamatus (üle 400 lehekülje). Sõnastikes on talletatud XVII sajandi eesti keele rikkusi: võib leida sünonüüme, murdekeelendeid, nüüdseks keelekasutusest kõrvale jäänud sõnu ehk arhaisme. Leidub loomi ja taimi, inimese kehaehitust ja haigusi, sugulussuhteid, maapinnavorme ja ilma, tarberiistu märkivaid ning muid talupoja eluga tihedas seoses olevaid sõnu, ka mõisaelu ja kirikut puudutavat sõnavara. Eksimusi võib leida aga sõnastikuosadestki, näiteks Göseken on vastendanud saksa sõna *Student* eestikeelse sõnaga *Tont!*

Tänapäeval on keelehuvilistel vahest kõige põnevam jälgida sõnastikes esitatud pikemaid eestikeelseid ümberütlevaid väljendeid ehk

Joonistanud Viktor Tammeveski

parafraase. Niisuguseid ümberütlosti on koostajad kasutanud osalt talupoja jaoks võõraste mõistete selgitamiseks ning osalt seetõttu, et nad pole ühesõnalist eestikeelset vastet ilmselt teadnud. Siiski, mõnikord on eestikeelne parafraas antud rööbiti ühesõnalise ja selge vastega.

Allpool esitatakse näiteid huvitavaimatest parafraasidest, sest kogu keelemeeste seesugune omalooming lühiartiklisse ära ei mahu. Näited on jagatud kolme ossa: looduse, igapäevaelu ja ühiskonna ning kultuuriga seotud sõnad. Kõigepealt antakse saksakeelne sõna, järgneb sõnastiku autori eestikeelne parafraas, seejärel nurksulgudes selle „tõlge” tänapäeva ortograafiasse ning lõpuks tuuakse ülakomade vahel parafraasi vaste praeguses eesti keeles.

Kuna parafraase leidub kõige rohkem Gösekeni sõnastikus, pärineb suurem osa näiteid sealt. Üksikud sõnad on võetud ka Stahlilt ja Gutsflaffilt.

1. Loodus

Loodussõnadest seletab Göseken parafraasidega eelkõige välismaa päritolu taimi, loomi ja vilju, mis võivad eesti talupojale olla võõrad:

- *Limonien* – *Saxa mah oun* [Saksamaa õun] ‘sidrun’;
- *pomerantz* – *Saxa mah oun* [Saksamaa õun] ‘pomerants’;
- *Citron* – *Hollandi mah Oun* [Hollandimaa õun] ‘sidrun’;
- *Castanien* – *Saxamah pechklet* [Saksamaa pähklid] ‘kastanid’;
- *hirse* – *saxa mah tango* [Saksamaa tangud] ‘hirss’;
- *reyß* – *Saxa mah tango* [Saksamaa tangud] ‘riis’;
- *Turtel Taube* – *Saxa mah keggi* [Saksamaa kägu] ‘turteltuvi’;
- *Püffel* – *Saxa mah Hergk* [Saksamaa härg] ‘pühvel’;
- *Comet* – *üx wöhras taiwa techt* [üks võõras taevatäht] ‘komeet’.

Esitatust nähtub, et Göseken on loodussõnade seletustes kasutanud sageli sõna *Saksamaa*. Erisuguseid mõisteid on ta mõnikord seletanud samade parafraasidega: saksa sõnad *Limonien* ja *pomerantz* on eesti keeles ühtviisi *Saxa mah oun* ning *hirse* ja *reyß* mõlemad *Saxa mah tango*. Sama asja kirjeldamiseks on Göseken tarvitanud ka erisuguseid seletusi: sidrun on nii *Saxa mah oun* kui ka *Hollandi mah Oun*.

Põnev on jälgida tänapäevasõna „kalkun” eestikeelseid ümberütlosti kõigis kolmes sõnastikus. Stahl annab vasteks *Saxamah kuck* [Saksamaa kukk], aga Gutsflaff *Saxemah Kanna* [Saksamaa kana]. Göseken esitab nii emas- kui ka isaskalkuni: *Saxa mah kanna* ning *Saxa mah*

Kuck. Kui loomade sugude eristamisest veel rääkida, siis nii Stahl kui ka Göseken annavad omaette sõna emas- ja isaseesli tähistamiseks (vastavalt *metzhobbo* [metshobu] ja *metzhobbone* [metshobune]) ning Guts-laff toob oma sõnastikus keelendi *Hanni Jssaken* [haneisakene] 'isashani'.

2. Igapäevane eluolu, ühiskond

Talupoegade igapäevast eluolu (majatarbeid, elamuehitus- ja põllutööriistu, toitumistavasid jm) puudutavaid parafraase on sõnastikes napilt: autorid on kohalike elanike hulgas ringi liikudes saanud teada üsna palju rahvalikku sõnavara ja seda oma sõnastikes kasutanud.

Parafraase leidub ühiskondlike suhete ja nähtuste kohta:

- *Copist – Kriwli pois* [krihvliipoiss] 'kopist, ära kirjutaja, koopiate valmistaja';
- *Client – Kel üx lijmeees waja on* [kel üks liigmees vaja on] 'klient';
- *unparteisck – ke üchteki pohlest on* [kes ühtegi poolest on] 'erapooletu';
- *Handlung die einen allein zugelassen – kus öhhel issipeines lubba on / sedda kaupā ostma echk mühma* [kus ühel isepäinis luba on / seda kaupā ostma ehk müüma] 'monopol'.

Parafraase kasutab Göseken ka osa haiguste ning surmaga seonduva seletamiseks:

- *Einbildung – Jamseminne / t. rehckib need tühiat ninck lihgat könnet* [jampsimine / t. räägib need tühjad ja liigad kõned] 'fantasia; jampsimine';
- *Colicke – Sissikond teeb haigke* [sisikond teeb haiget] 'koolikud, voolmed';
- *Darm Gicht – Sissikond teeb haigke* [sisikond teeb haiget] 'soolehaigus';
- *Bauchgrimmen – Sissekond teeb haigke* [sisikond teeb haiget] 'kõhuvalu';
- *Clystier – perse Rocht / perse pulckaken / mis perse sisse haiataxe* [perseroht / persepulgakene / mis perse sisse ajatakse] 'klistiir; klistiiripump';
- *Testament machē – omma wijhmse Tachtmisse Raamato pehle pannema* [oma viimse tahtmise raamatu peale panema] 'testamenti tegema';

- *Balsamieren* – *kalli rohhi kaas woidma* [kalli rohuga võidma] ‘balsameerima’.

Näeme, et kolme tõve tähistamiseks on Göseken andnud samasuguse väljendi.

Muu eluga lahutamatus seoses oli kirik. Selle kohta on Göseken esitanud sõnad:

- *Cantorey* – *Laulo Kodda* [laulukoda] ‘kooriruum kirikus’;
- *Bandit* – *ke panni sisse pantut on* [kes panni sisse pandud on] ‘[see,] kes kirikuvande alla pandud on’. (Saksa sõna *Bandit* on seotud verbiga *verbannen*, mille vanaaegne tähendus oli ‘kirikuvande alla panema’.)

Ajaarvamisega ja -arvestamisega seotud sõnad:

- *Calender* – *Techt Raamat* [tähtraamat] ‘kalender’;
- *Chronick* – *aick raamat* [ajaraamat] ‘kroonika’;
- *Historien (Geschicht Schreiber)* – *ke need sündinut assiat Raamato pehle (sisse) panneb* [kes need sündinud asjad raamatu peale (sisse) paneb] ‘ajaloolane, kroonik’.

Sõnad *tähtraamat* ning *ajaraamat* on esitanud ka „Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999” (ehkki märgendiga vmo ehk vanamoeline).

Liikumisega seotud sõnad:

- *Calesse (Rolwagen)* – *püssokenne tollakenne / öhhe hobbosse tollakenne* [pisikene tõllakene / ühe hobuse tõllakene] ‘kaless, tõld, hobusõiduk’;
- *Galee* – *noppe johxwa laiw* [nobe jooksev laev] ‘galeer, aerulaev’;
- *Hangend brücke* – *pohtawa Sild* [poodav sild] ‘rippsild’.

3. Kultuur

Kultuuriteemaliste sõnade puhul on Göseken esitanud järgmisi fraase:

- *Sprachkunst* – *kunst tarckalist ninck öigkest könnelda* [kunst targalisti ning õigesti kõnelda] ‘grammatika’;
- *Sprachlehrer* – *ke tunneb öigkest rehckida* [kes tunneb õigesti rääkida] ‘grammatik’;

- *Disputir Kunst* – *se kunst wahhust rehckida* [see kunst vahusti rääkida] ‘väitluskunst’ (NB! *vahust(i)* ‘julgesti’);
- *poet* – *poeht / ke sannat sehdtap wijse sisse (perrast)* [poet / kes sõnad seab viisi sisse (pärast)] ‘luuletaja, poeet’;
- *reim* – *Riem. üchte sehdnut (sündiwat) sannat* [riim. ühte seadnud (sündivad) sõnad] ‘riim’;
- *Comedi* – *üx Komedi meng / kus Algmynn röhmus / löpminn kurb on* [üks kometimäng / kus algmine rõõmus / lõpmine kurb on] ‘komöödia, kometimäng’;
- *Comediant* – *üx Komedi mengo mees* [üks kometimängu mees] ‘komödiant, näitleja’;
- *Cymbal* – *üx Saxa meng* [üks Saksa mäng] ‘tsimbel, keelpill’;
- *harffen schlagen* – *kandlet pexma* [kandled peksma] ‘kannelt mängima, kanneldama’;
- *Paucker / (Trummel Schläger)* – *Rumme pexia* [trummipeksja] ‘trummilööja, trummar’.

Lõpetuseks

Pikad ümberütlevad väljendid ei ole sageli täpsed ega suhtluses tõhusad. Suurema osa XVII sajandil välmitud parafraside asemel on tänapäeva eesti keeles kasutusel saksa või ladina päritolu sõnad.

Nende sõnaseletuste väljamõtlemise siiras soov oli aidata kaasa eesti keele omandamisele. Tänapäeva inimestes tekitab niisugune sõnadega mängimine muhelist, lisapinget pakub seegi, et mõne üksik sõna tähendus, kasutussagedus ja stiilivärving on aja jooksul kõvasti muutunud. Siinkohal on sobiv meelde tuletada, et sõna on tihedalt seotud kasutajatega, sõna iseenesest ei saa olla hea ega halb, vulgaarne ega kõrgstiilne.

Ka meis, XXI sajandi eestlastes, on peidus tahe mängida oma emakeelega. Eriti ohtralt tekib põnevaid sõnu ja väljendeid väikestes gruppides, näiteks *tibutagi* ‘kanaihu inimesel’, *juukseädal* ‘lühike juus’, *oled sa juba redis* ‘oled sa juba valmis’ (võrdle inglise *are you ready*). Jätkugu kõigil oskust keelemängud enda seest üles leida!

Soovitusi edasilugemiseks

Artiklid

V.-L. Kingisepp, Eesti keele esimestest kirjapanekutest ja kirjaviisidest. – Oma Keel 2001, nr 1, lk 5–13.

H. Rätsep, Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus 1987, nr 12, lk 709–715.

A. Valmet, Heinrich Gösekeni sõnaraamatust. – Keel ja Kirjandus 1960, nr 10, lk 612–617.

Grammatikad

J. Gutsclaff, *Observationes Grammaticae circa Linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud M. Lepajõe. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu Ülikool, 1998.

H. Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval, 1660. – Faksiimiletrükk väljaandes: *Fenno-Ugrica*. Band 3. Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts II. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von A.-L. Värri Haarmann. Helmut Buske Verlag. Hamburg, 1977.

H. Stahl, *Anführung zu der Esthnischen Sprach*. Revall, 1637. – Faksiimiletrükk väljaandes: *Fenno-Ugrica*. Band 2. Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts I. Kommentiert und herausgegeben von H. Haarmann. Helmut Buske Verlag. Hamburg, 1976.